

JØDISK LIV I FAABORG 1793-1914

EN DEMOGRAFISK SYNSVINKEL

Af Elisabeth Rasmussen

De første jødiske indvandrere kom til Danmark i begyndelsen af 1600-tallet. Det har hverken dengang eller i dag været ligetil at opnå adgang til Danmark. Christian den 4. tillod kun velhavende jøder, der kunne fremme handel og industri, at indvandre. Der er flere – professionelle historikere såvel som lokalt interesserede – der har beskæftiget sig med de jøder, som gennem de sidste 400 år er indvandret til Danmark, men interessen har været koncentreret omkring jøderne i København og i Fredericia, der i perioden 1682-1849 fungerede som fristad. Der har været jødisk liv i adskillige danske provinsbyer og i flere af dem tilmed en jødisk menighed. Det gælder Hillerød, Nakskov, Nyborg, Odense, Assens, Faaborg, Svendborg, Vejle, Fredericia, Horsens, Viborg, Randers, Aarhus og Aalborg, men med undtagelse af Fredericia er der ikke blevet skrevet meget om jødisk liv i disse provinsbyer.

I Faaborg var der i 1801 8 jøder. 17 år senere i 1818 var der tilsvarende 70 jøder. I perioden 1818-1870 udgjorde jøderne i Faaborg ca. 4 % af den samlede befolkning. Det jødiske liv i Faaborg var

Denne artikel ser nærmere på livet for den jødiske minoritet i Faaborg i perioden 1793-1914. Jødisk indvandring og bosættelse i Faaborg var afhængig af de økonomiske muligheder samt ønsket om opretholdelsen af et jødisk kulturelt og religiøst liv. I takt med at disse muligheder svandt ind i Faaborg, svandt antallet af jøder i byen også. Det undersøgte kildemateriale tyder på, at jøderne i Faaborg især tog til København, hvor både de økonomiske muligheder og opretholdelsen af et jødisk liv kunne imødekommes. Da den jødiske menighed i Faaborg forsvandt, integrerede de tilbageblevne jøder sig fuldstændig i det omkringliggende kristne samfund.

ikke til at overse for den kristne lokalbefolkning¹. Der blev f.eks. etableret en jødisk begravningsplads i Faaborg, opført en synagoge i centrum af byen, ansat en rabbiner, og flere schächtere, dvs. jødiske slagtere, åbnede forretninger i Faaborg.

Et minoritetsstudie i jødisk liv i en dansk provinsby som Faaborg kan bi-

Den sidste rabbiner i Faaborg, Levin Moses Wallach. (1832-1903). Kilde: Faaborg Byhistoriske Arkiv.

Antallet af jøder i Faaborg i perioden 1801-1911⁴

ÅR	ANTAL
1801	8
1818	70
1834	77
1840	77
1845	75
1850	76
1860	68
1870	65
1880	31
1890	22
1901	ca. 20
1911	8

drage til belysningen af små religiøse minoritetsgruppers vilkår i det lutherske kristne Danmark. Spiller denne gruppes antal (og isolation) en rolle for interaktionen mellem minoritet og majoritet, og i så fald hvordan? Et sådan konkret empirisk studie kan give os ny viden om indvandring og assimilationsprocesser. Denne artikel vil derfor undersøge jødisk liv i Faaborg og omegn i perioden 1793 - 1914. Heri vil indgå vurderinger af jøderne i Faaborgs forhold til Det Mosaiske Trossamfund i København samt til det omkringliggende kristne samfund.

Demografiske forhold

Hvad er en jøde? Det jødiske tilhørsforhold kan defineres på mange måder. Ud fra en halachisk-ortodoks² definition er en person jøde, hvis personen enten er født af en jødisk mor eller er konverteret til jødedommen. Andre steder definerer man en jøde som en person, der opfatter sig selv som jøde, eller som andre anser for jøde.

Jøderne i Faaborg vil sandsynligvis alle være jøder efter den halachisk-orto-

dokse definition, men det er ikke muligt udelukkende at bruge denne definition, da kildematerialet ikke altid oplyser om, hvorfor den pågældende person er angivet som jøde. Jeg vil derfor bruge følgende definition:

”En jøde i Faaborg er en person, der i kildematerialet af sig selv eller af andre er angivet som værende jøde.”³

Af modstående tabel fremgår det, at der har været 70 jøder i Faaborg i 1818 mod 8 i 1801. Den jødiske menighed i Faaborg har på intet tidspunkt udgjort mere end 4 % af Faaborgs befolkning,⁵ men selv om det ikke umiddelbart lyder af meget, var det dog nok til at vække opsigt i det omkringliggende samfund, især når der på blot 17 år fandt en så kraftig indvandring sted. I perioden 1818-1870 har antallet af jøder i Faaborg ligget forholdsvis stabilt på ca. 70 personer, og de ca. 70 personer har været de samme mennesker. Der har altså i denne periode ikke været den store udskiftning blandt den jødiske befolkning.⁶

Efter 1870 halveredes antallet, således at der i 1880 kun var 31 jøder i Faaborg. Denne udvikling fortsatte, og i 1911 var der kun 8 jøder tilbage i Faaborg – det samme antal som i optællingens første år 1801.

I henhold til anordningen af 29. marts 1814 skulle antallet af jøder i danske provinsbyer indberettes til staten. På baggrund af sådanne indberetninger i årene 1832-1901 ses det, at langt de fleste jøder i Faaborg oplyser, at de er født i Faaborg. Af de jøder, der er indvandret til Faaborg, er de fleste født i Hertugdømmerne samt Nordtyskland. En mindre del er indvandret til Faaborg fra det øvrige Fyn, og en lille del fra Jylland samt

ikke mindst Sjælland. Kun en enkelt er indvandret fra København. Vibeke E. Boolsen peger på, at disse optællingsresultater kan illustrere, at kontakten mellem jøder fra Faaborg og jøder i Hertugdømmerne, Tyskland samt det øvrige Fyn har været tættere end kontakten til jøder i Jylland og Sjælland. Det bør dog så tilføjes, at kontakten mellem Faaborg og Hertugdømmerne samt Nordtyskland generelt var tæt i førnævnte periode. Det skyldtes især handelsforbindelser.⁷

Hvis vi ser på alders- og kønsfordelingen blandt jøderne i Faaborg i perioden fra 1801 til 1901, var det i 1801 fortrinsvis unge mænd mellem 20 og 29 år, der bosatte sig i Faaborg. Allerede i 1818 har dette billede ændret sig i takt med, at der er kommet flere jøder til Faaborg, således at der på det tidspunkt ses en stor vækst indenfor alle aldersgrupper. Det betyder imidlertid ikke, at det har været nemt at finde en jødisk ægtefælle i Faaborg, da antallet af jødiske familier har været lavt. Hvis ikke unge jøder i Faaborg ville forblive ugifte, har deres muligheder derfor været enten at indgå ægteskab med en ikke-jøde i Faaborg eller med en jøde fra en anden jødisk menighed i Danmark. Der er imidlertid kun fundet to eksempler på ægteskab mellem en jøde og en kristen.⁸ Der var generelt få ægteskaber mellem jøder og kristne i Danmark før Grundlovens indførelse i 1849. Det kan dels skyldes graden af kontakt mellem jøder og kristne på dette tidspunkt og dels, at der frem til Grundloven i 1849 skulle søges om tilladelse til et ægteskab mellem en jøde og en kristen, og holdningen til sådanne blandede ægteskaber var generelt negativ.⁹ Der ses en tendens til, at jøder fra Faaborg har forladt byen, når de nåede

den giftefærdige alder. Årsagen til denne tendens kan tillægges de ægteskabelige muligheder i Faaborg, men også de økonomiske og erhvervsmæssige faktorer, idet der for den enkelte ofte kunne være bedre erhvervsmæssige og økonomiske muligheder i andre byer. Dette vil jeg komme nærmere ind på senere. I de tilfælde, hvor en jøde blev boende i Faaborg efter at være blevet gift, er ægtefællen fortrinsvis blevet hentet fra andre fynsk-jødiske menigheder eller fra Tyskland og Hertugdømmerne – særligt i første halvdel af 1800-tallet.¹⁰ Dette kan understøtte Vibeke E. Boolsens tese om, at der været en forholdsvis tæt kontakt mellem jøderne i Faaborg og jøderne i andre fynske provinsbyer samt i Tyskland og Hertugdømmerne.

Når jøder fik lejdebrev og borgerbrev i Danmark, skyldtes det, at staten håbede, at jøder kunne fremme handlen generelt i Danmark. Jøderne i Danmark havde haft delvis adgang til laugene siden 1788 og fuldt ud med anordningen af 29. marts 1814. Men på trods heraf holdt jøderne i Faaborg sig stadig uden for disse laugsbundne erhverv. De var fortrinsvis beskæftiget inden for handel, men også inden for de ikke laugsbundne håndværksfag som f.eks. slagtere og buntmagere.¹¹ Der kan nævnes to grunde til, at det var inden for disse brancher, jøderne i Faaborg arbejdede. Dels fordi det var der, der var beskæftigelsesmuligheder som følge af, at Faaborg var en handelsby, og dels som et resultat af de førnævnte vilkår, som jøderne i Danmark generelt var underlagt i perioden. Med anordningen af 29. marts 1814 fik jøderne tildelt en lang række frihedsrettigheder og dermed stort set ligeret med andre borgere i Danmark. Indtil

1814 havde jøder i Danmark ikke været anerkendt som reelle borgere i landet, men blev betragtet som en "nation i nationen". Anordningen betød dog ikke, at jøder i Danmark blev ligestillet med kristne danske borgere. Jøderne skulle stadig afgive en jøde-ed, der var forskellig fra den ed, kristne afgav¹², og de havde endnu ikke adgang til offentlige embeder. Endvidere var jødiske borgere heller ikke valgbare til stænderforsamlingerne 1834-1848.¹³ Martin Schwarz Lausten konkluderer i sin store undersøgelse, at de danske myndigheder ønskede at integrere jøderne i det kristne Danmark. Det ses ved de ændringer, der blev pålagt Det Mosaiske Trossamfund i dets religiøse praksis, f.eks. ved kravet om, at begravelsesprotokoller skulle føres på dansk eller tysk i stedet for hebraisk. Der blev endvidere indstiftet en religionsprøve ("konfirmation") for unge jøder, og en rabbiners rolle blev nu sidestillet med en kristen præst.

Men Martin Schwarz Lausten gør også opmærksom på, at der i nogle kredse i Danmark, bl.a. hos visse intellektuelle, var en uvilje mod jøderne, som f.eks. kom til udtryk med jødefejderne i 1813, 1816 og 1819-20. Endvidere har der i sidste halvdel af 1800-tallet eksisteret en generel uvilje blandt evangelisk-lutherske gejstlige mod andre religions-samfund som f.eks. det mosaiske.¹⁴

Jødernes bosættelsesmønstre i Faaborg er blevet undersøgt ud fra matrikelnumrene i folketællinger, ligningslister og et kort over matrikelnumre fra Faaborg Bys tekniske forvaltning. Det fremgår, at man i Faaborg ikke kan tale om egentlige jødiske ghettoer. Det område, hvor der boede flest jøder, var omkring den gamle bys nordlige del,

dvs. Grønnegade, Vestergade og Kloster-gade. Det kan skyldes, at Grønnegade i 1800-tallet var den mest befolkede gade, eller ses som et udtryk for et ønske om at være bosat tæt på synagogen, som lå i Klostergade. Der var dog også enkelte jøder, der var bosat i den gamle Faaborg bys sydlige del.¹⁵

Den første jødiske indvandring til Faaborg

Den første jøde, som i 1758 fik borgerskab i Faaborg, var Moses Levin. Han var dog den eneste jøde frem til 1793, da den da kun 17-årige Lucas Abraham bosatte sig i Faaborg. Lucas Abraham har set muligheder i at blive i Faaborg, for han ansøgte om borgerskab i Faaborg, hvilket han modtog som handlende den 9. sep. 1796. Herefter fik Lucas Abraham i de efterfølgende år alle sine søskende samt forældre til Faaborg. Lucas Abrahams slægtninge kaldte sig efterfølgende Lucas.¹⁶

Det var som sagt omkring 1800, at jøder for alvor begyndte at bosætte sig i Faaborg. For at kunne blive boende i Faaborg og drive erhverv måtte man erhverve sig et borgerskab. Et sådant var ikke så ligetil at få. Det var Det Danske Kancelli, som skulle give borgerskabet, og det blev typisk afgjort på baggrund af magistraten i Faaborgs vurdering. Hvis magistraten i Faaborg vurderede, at et borgerskab til den pågældende ville kunne skade de øvrige handlende i byen, eller hvis ansøgeren ikke var formuende nok, anbefalede magistraten ofte et afslag. Selve borgerskabet blev udstedt af magistraten. Endvidere kunne priserne for et borgerbrev svinge meget indtil 1803, da regeringen fastsatte priserne.¹⁷ Joachim Meyer og Bendix Koppel ansøg-

Indgang til den jødiske kirkegård i Faaborg. Foto: Anders Boye.

te i 1795 på vegne af jøderne på hele Fyn om tilladelse til at købe et stykke jord uden for Faaborg til en jødisk begravelsesplads. Begrundelsen for ansøgningen lød, at de hidtil havde fået begravet deres døde på begravelsespladsen i Fredericia, men de ønskede en begravelsesplads på Fyn, da Fredericia var langt væk, og det desuden var for dyrt at blive begravet i Fredericia. Hverken byfogeden og bystyret i Faaborg eller stiftamtmanden i Odense havde nogen indvendinger imod en sådan begravelsesplads, så den 12. dec. 1795 gav Det Danske Kancelli tilladelsen. Den første begravelse fandt dog først sted den 25. maj 1806.¹⁸

Faaborgs jødiske begravelsesplads er en af de ældste i provinsen – de ældste jødiske provins-begravelsespladser findes i Fredericia og Nakskov og er formentlig fra ca. 1710.

Gravstenene på den jødiske begra-

velsesplads i Faaborg har både hebraiske, danske og tyske indskrifter. De tyske indskrifter er usædvanlige på jødiske begravelsespladser i Danmark, men det er formentlig jøderne i Faaborgs forholdsvis stærke tilknytning til Nordtyskland og Hertugdømmerne, der har resulteret i tyske indskrifter på gravstenene. Jo senere gravstene er fra, jo mere er de præget af danske indskrifter, hvilket tyder på, at tilknytningen til Danmark blandt jøderne i Faaborg er vokset med tiden.¹⁹ En jødisk begravelsesplads kaldes på hebraisk "Bet Olam", hvilket betyder "Evighedens hus", eller "Bet Hachajim", som betyder "Livets plads".²⁰ Af den årsag opfattes graven som den afdødes eje "til evig tid", hvilket i praksis betyder, at man ikke må sløjfe en jødisk grav. Dette er blevet respekteret i Danmark, og derfor eksisterer de jødiske begravelsespladser rundt om i landet stadig, om end

de færreste længere er i brug. Begravelsespladsen i Faaborg ligger ved Svendborgvej og Østerbrogade med udsigt ud over fjorden. Mindst 165 jøder ligger begravet her, og heraf er ca. halvdelen af gravmonumenterne bevaret. Der har været rejst mindestøtter af både træ og sten, men i flere tilfælde er træstøtterne gået til, og indskrifterne på stenstøtterne er efterhånden blevet så forvitrede, at de ofte er ulæselige.²¹

Blomstringstiden i den jødiske menighed i Faaborg

Den jødiske menighed i Faaborgs blomstringstid defineres her som den periode, da der har været flest jødiske indbyggere i Faaborg. Det vil sige fra ca. 1818 til ca. 1870. I det tidsrum ligger det jødiske befolkningstal nogenlunde stabilt på ca. 70 personer.

Allerede den 17. februar 1804 blev der af kong Christian den VII. givet tilladelse til, at der i Faaborg måtte indrettes en synagoge og afholdes gudstjeneste i ejendommen i Klostergade nr. 10-12. Det var således den første generation af jøder i Faaborg, der søgte om denne tilladelse. Ansøgerne var Calmar Levin, Jonas Berlin, Nathan Isaac og Hartvig Isaac.²² Det nævnes flere steder, at Lucas Abraham også var med til at søge tilladelse om at indrette en synagoge.²³ Det er meget muligt, han var det, eftersom han tilsyneladende var meget engageret i den jødiske menighed i Faaborg, men han er ikke nævnt i tilladelsen til synagogeholdelse, som er underskrevet af Christian den VII. den 17. feb. 1804.

Den jødiske menighed i Faaborg er først i 1814 opgivet som ejere af den ejendom, hvori synagogen lå. Det skyldes formentlig, at menigheden ikke har haft

råd til at købe den før, for jøder havde haft ret til at eje ejendomme siden 1802. I perioden 1804-1814 må den jødiske menighed i Faaborg derfor have lejet ejendommen i Klostergade 10-12 af fru Ploug, der står som ejer af ejendommen frem til 1814.²⁴ Lucas Abraham var menighedens formand frem til 1831 og pådrog sig dermed en stor økonomisk forpligtelse, for at synagogen og menigheden kunne opretholdes.

Midt i 1800-tallet blev synagogen i den førnævnte ejendom i Klostergade 10-12 for lille. Endvidere var bygningen i dårlig stand, og det blev vurderet, at det ikke var hensigtsmæssigt at reparere den. Derfor opstod et ønske om en ny synagoge. I juni 1859 opfordrede repræsentanterne for menigheden, H. Hertz, L. Cohen og formand Isach Hartvig, den jødiske menighed i Faaborg til at komme med økonomiske bidrag til opførelsen af en ny synagoge.²⁵ Der blev i 1859 også ansøgt borgerrepræsentationen om 500 rdl. til synagogeopførelsen. Dette stillede borgerrepræsentationen sig imødekommende over for med den begrundelse, at jøderne i Faaborg via formue- og lejlighedsskat havde hjulpet med at betale af på den gæld, som byen havde fået som følge af Sognekirkens restaurering. På det efterfølgende rådstuemøde kom det også frem, at jøderne i Faaborg fejlagtigt havde betalt bidrag til kirken i 10 år, og disse penge, dvs. i alt 83 rdl., fik den jødiske menighed nu retur.²⁶ Endvidere indsamlede den jødiske menighed i Faaborg også frivillige bidrag til synagogens opførelse, og det gav i alt 116 rdl. Der blev ydermere samlet frivillige bidrag ind. På baggrund af dette forhold samt ved de frivillige bidrag fik menigheden ved borgerrepræsentationens hjælp yderligere 199

Synagogen i Faaborg under ombygning. Kilde: Faaborg Byhistoriske Arkiv.

rdl. til hjælp til synagogens opførelse.²⁷ Repræsentanterne for den jødiske menighed i Faaborg havde fået tilladelsen til at bygge en ny synagoge på gårdspladsen bag ejendommen i Klostergade 10-12 og byggede den nye synagoge i 1859. Den 7. sep. 1860 blev den nye synagoge

indviet af overrabbineren for Det Mosaiske Trossamfund, Abraham Alexander Wolff.²⁸

De typiske jødiske efternavne, der var repræsenteret blandt familierne i Faaborg, var: Hertz, Lucas, Meyer, Wallach, Wulff og Levin. Levin var særlig

udbredt, og derfor vil jeg ud fra ud fra Levin-slægterne eksemplificere udviklingen af jødisk liv i Faaborg fra 1818 og frem mod vendepunktet i menighedens størrelse omkring 1870.

Der har været to jødiske familier Levin i Faaborg. Den ene familie Levins stamfar var Levin Abraham. En af hans sønner, Benjamin Levin, startede en produktion ved Vesterport, men i 1877 flyttede han med familien til København. Den ældste søn, Joseph Benjamin Levin blev i Faaborg frem til 1886 for at drive faderens forretning videre. Herefter blev der ansat en ikke-jødisk bestyrer til at tage sig af den daglige drift. Det lader ikke til, at der siden har været nogen fra denne Levinslægt bosat i Faaborg.

Den anden Levinslægt, der har været mere dominerende i Faaborg, især fra 1870'erne, har Abraham Wulff Levin som stamfar. Han kom fra Køge til Faaborg som 8-årig i 1852, fordi han skulle i pleje hos sin moster, Jacobine født Jacobsen, og onkel, Herman Jacob Hertz. Denne var slagter, og efter hans død i 1869 overtog Abraham Levin slagterforretningen. Abraham Wulff Levins bror, Ludvig Levin, der ligeledes var slagter, var også flyttet til Faaborg og havde her stiftet familie. Disse to brødres familier udgjorde den største del af jøderne i Faaborg i perioden efter 1870.²⁹

Disse to slægters bosættelsesperiode og erhvervsbeskæftigelse afspejler udviklingen i jødisk liv i Faaborg i perioden. Det meste af den første Levin-slægt var i slutningen af 1870'erne forsvundet fra Faaborg, mens den anden Levinslægt for alvor voksede fra da af. Det hænger formentlig sammen med deres erhverv som henholdsvis handlende og slagtere. Efter den landsdækkende handel-

skrise i 1857, der opstod som følge af Krim-krigens afslutning og en god høst i Europa, måtte mange handlende give op i Faaborg. Endvidere faldt importen i 1860'erne til Faaborg fra Hertugdømmerne, mens den steg fra København. Importen fra Hertugdømmerne var dog af større økonomisk betydning for de handlende i Faaborg end importen fra København, og derfor bidrog den faldende import til svære vilkår for de handlende i Faaborg.³⁰ Denne udvikling ser også ud til at have haft betydning for de jøder i Faaborg, der ernærede sig ved handel, idet de flyttede fra byen i 1860'erne. Heriblandt var også den første Levinslægt. Selvom nogle af de jødiske håndværkere også flyttede fra Faaborg, var de jøder, der blev i Faaborg i denne periode, håndværkerne³¹, og herunder hører den anden Levinslægt.

Faaborgmenighedens vendepunkt

Den jødiske menighed i Faaborg må have regnet med, at menigheden ville bevare eller måske ligefrem forøge sit antal af medlemmer, siden de valgte at investere i opførelsen af en helt ny synagoge. Men kort efter synagogens opførelse begyndte det at gå kraftigt tilbage i Faaborg. Fra 1870 til 1880 blev menighedens størrelse halveret, og denne udvikling fortsatte ind i 1900-tallet.³²

Denne artikels demografiske afsnit viser, at jøderne i Faaborg med al sandsynlighed ikke forsvandt, fordi de var barnløse eller manglende jødiske ægteskabspartnere, om end fødselstallet generelt blandt jøder i Danmark på dette tidspunkt var dalende. Det lader til, at jøderne i Faaborg er flyttet fra byen. Der er intet, der tyder på, at jøderne i Faaborg har været forfulgt, og at det skulle være

Wallachs bolig i Faaborg. Kilde: Faaborg Byhistoriske Arkiv.

årsagen til den pludselige forsvinden. Vibeke E. Boolsen vurderer, at flertallet af de jøder, der flyttede fra Faaborg, tog tilbage til Tyskland og Hertugdømmerne, hvor de oprindeligt var kommet til Faaborg fra.³³ Hun finder, at kun de færreste er begravet i København og endnu færre i andre provinsbyer.³⁴ Det er imidlertid ikke tilfældet, idet mange af de jøder, der ifølge folketællingen af 1860 boede i Faaborg, faktisk er begravet i København. Det er ikke alle personer, det er muligt at følge, men ud af de 65, der ifølge folketællingen med sikkerhed

er jøder, og som boede i Faaborg, er knap halvdelen begravet i København. Kun tre ser ud til at være begravet i andre danske provinsbyer.³⁵ At en så stor del er begravet i København tyder på, at jøderne i Faaborg har været tættere tilknyttet Danmark, end Vibeke E. Boolsen siger. Her kan endvidere indskydes, at mange af de jøder, der efter 1860 flyttede fra Faaborg, rent faktisk var født i Faaborg. Hvad var så årsagen til denne pludselige fraflytning? Hvor Vibeke E. Boolsen udelukkende forholder sig til den jødiske menighed i Faaborgs tilbagegang, forholder

både lokalhistoriker Kaj Mehr, forfatter og bibliotekar Emil Elberling samt jurist og økonom Cordt Trap sig i dette spørgsmål til de jødiske provinsmenigheder generelt i Danmark. Mehr og Elberling mener, tilbagegangen skyldes, at flere provinsjøder blev integreret i det ikke-jødiske omkringliggende samfund, bl.a. via ægteskaber. De mener endvidere, at integrationen gjorde det vanskeligt for jøder at overholde de religiøse leveregler. Derfor tog de religiøse provinsjøder til København eller udlandet, hvor menighederne var større, og det derved var nemmere at leve et religiøst jødisk liv.³⁶

Vibeke E. Boolsen mener, at årsagsforklaringen skal findes i de økonomiske forhold. Hun finder, at den økonomiske krise som følge af 1864-krigen mod Tyskland, havde gjort det svært for jøderne i Faaborg at klare sig som handlende, hvilket de fleste var på dette tidspunkt. Derfor søgte de væk fra Faaborg.³⁷ En del af svaret skal findes i de økonomiske forhold, men det er dog ikke tilstrækkeligt at fremhæve 1864-krigen som den afgørende faktor³⁸ Den førnævnte handelskrise i 1857 samt den gode kornhøst i Europa, der resulterede i øget konkurrence, har også været af væsentlig betydning for den økonomiske udvikling.

Ophævelsen af den jødiske menighed i Faaborg

Helt forsvundet var menigheden i Faaborg dog ikke omkring 1900. Der blev f.eks. endnu indgået jødiske ægteskaber og født børn i jødiske familier på dette tidspunkt. Et eksempel på dette kunne være ægteskabet indgået mellem grosserer i Faaborg, Moritz Wallach, og Hermine, født Meyer, den 29. maj 1899.

Ægteskabet mellem Moritz og Her-

mine viser endvidere, at der omkring 1900 har været kontakt mellem jøder i Faaborg og jøder i Tyskland. Brylluppet blev holdt i den tyske by Rendsborg, som var fødeby både for gommens far, rabbiner Levin Moses Wallach, og bruden Hermine Meyer. En lang række af især tyske lykønskningstelegrammer til brudeparret viser ligeledes deres relation til Tyskland.³⁹ Brudeparret Wallach må dog i sidste ende have følt sig stærkere tilknyttet Danmark eller øjnet bedre muligheder i Danmark, for da de flyttede fra Faaborg, flyttede de med al sandsynlighed til København. Både Hermine og Moritz er i al fald begravet på Mosaik Vestre Begravelsesplads i København. Det gælder ligeledes Moritz' anden kone, Johanne født Josias. Moritz' søster Ida Wallach flyttede også til København, hvor hun ligger begravet. Rabbiner Levin Moses Wallach er godt nok begravet i Faaborg sammen med sin kone, men han døde i København. Det lader sig ikke opklare, om han døde under et besøg i København, eller om også han var flyttet til København som sine børn, efter at han var gået på pension.⁴⁰

Familien Wallach er også et eksempel på en jødisk familie, der var etableret i Faaborg og alligevel søgte væk, da menigheden var svunden meget ind. Da Levin Moses Wallach var rabbiner, er det sandsynligt, at familien generelt har været religiøs eller i hvert fald bevidst om sin jødiske identitet, og det kan være for at bevare den, at de er flyttet til København.

Omkring 1900 var der så få jøder tilbage i Faaborg, at det blev svært at opretholde den jødiske menighed. Det ses også ved, at rabbiner Levin Moses Wallach var nødt til at give privat under-

visning i tysk samt undervise på Deichmanns Realskole i Faaborg for at kunne klare sig økonomisk.

Da Levin Moses Wallach i 1901 stoppede som lærer på Deichmanns Realskole, havde skolen skrevet en afskedssang til ham, hvori han bliver beskrevet i særdeles rosende vendinger. Dette vidner om et positivt forhold mellem rabbiner Wallach og de mennesker, der var tilknyttet Deichmanns Realskole.⁴¹

Den 21. nov. 1914 blev synagogen i Faaborg solgt til Frimurerlogen i Faaborg, og alle tegn på, at bygningen havde været synagoge, blev slettet.⁴² Med dette salg og med rabbiner Wallachs død i 1903 forsvandt den jødiske menighed i Faaborg.

Interne og eksterne forhold i den jødiske menighed i Faaborg

Det kan være svært at sige, hvor megen kontakt der har været mellem jøder og ikke-jøder i Faaborg, men et vist engagement i Faaborgs generelle tilstand og udvikling må jøderne som borgere i Faaborg have haft. De var som alle andre Faaborg-borgere typisk handlende eller håndværkere, og har derfor været forretningsmæssigt økonomisk afhængige af, at det generelt gik byen godt. Billedet kan understøttes af, at der findes eksempler på jødiske Faaborg-borgere, der var borgerrepræsentanter og derved engagerede sig politisk i byen. Her kan nævnes Benjamin Wulff (1810-1850) og Moses Bendix Wulff (1803-1844).⁴³

Sandsynligvis har jøderne i kraft af deres anderledes religiøse traditioner virket eksotiske for den typiske kristne Faaborg-borger, men det tyder ikke på, at der har været en generel uvilje mod jøderne i den tid, den jødiske menighed

eksisterede i byen. Der findes f.eks. ingen eksempler på, at jøderne i Faaborg har mærket de litterære jødefejder i 1813 og 1816 eller den korporlige i 1819-20⁴⁴. Der findes enkelte eksempler på situationer, hvor kristne Faaborg-borgere udtrykker en form for diskriminering og modstand mod jøderne. I forbindelse med fastsættelsen af valgbarhed til borgerrepræsentationen i 1837 mente nogle kristne Faaborg-borgere således, at "ingen, som ikke bekendte sig til den kristne tro, burde kunne vælges til borgerrepræsentationen". Byfogeden modsatte sig dog disse protester, og som nævnt før blev der også valgt jøder til borgerrepræsentationen.

Det andet eksempel er en afvisning i 1846 af Salomon Simons ansøgning om borgerskab som handelsmand i Faaborg. Årsagen til afvisningen var dels frygten for øget konkurrence blandt handelsmændene og dels en overbevisning om, at der var tilstrækkeligt med jødiske handelsfolk i Faaborg.⁴⁵

Det har været svært at finde kilder til, hvor megen og hvor tæt kontakt der generelt har været mellem jøderne i Faaborg, og den kristne majoritet. De fleste, der har udforsket jøderne i Faaborg, udtrykker, at der formentlig har været meget lidt kontakt mellem jøder og ikke-jøder i Faaborg.⁴⁶ Eksisterende kilder understreger dog, at forbindelserne var mere intense end hidtil antaget, dels i kraft af, at den første generation af jøder typisk boede til leje⁴⁷, hvorved nogen kontakt til deres lejemaal ejere må have fundet sted, dels i kraft af jødernes typiske erhverv som handlende eller slagtere. Således må de have haft kontakt til de lokale kristne kunder - og fra 1814 i kraft af, at jødiske børn fik adgang til skole-

undervisning i kristne skoler⁴⁸. Herigennem må der også have været nogen kontakt til de kristne lærere samt børn og forældre. De jødiske børn i Faaborg fik undervisning i deres egen religion af Levin Moses Wallach.

Undervisningen hos Levin Moses Wallach har med al sandsynlighed kun omfattet religionen. Det understøttes af historikerne Merete Christensen og Britta Syskind, idet de skriver, at der ingen vidnesbyrd findes om egentlige jødiske skoler i provinsen.⁴⁹ Den tidligste indmeldelsesprotokol fra private eller offentlige skoler i Faaborg, der kunne findes, er indmeldelsesprotokollen fra Faaborg Borgerskole, der dækker perioden 1872-1903. I den periode fremgår det, at adskillige jødiske børn har været indskrevet. Kontakten mellem jøder og ikke-jøder i Faaborg kan tænkes at have været begrænset til kontakten i det offentlige rum såsom på markedspladsen, i butikken, på børnenes skole, på offentlige kontorer etc. Der eksisterer ikke kilder til at belyse omfanget af den private kontakt mellem jøder og kristne Faaborg-borgere, men set i lyset af de to ægteskaber mellem jøder og kristne, vi kender til, har der været nogen kontakt.

Hvorledes forholdet har været internt i den jødiske menighed i perioden 1804-1903, afslører kildegrundlaget ikke meget om. Overordnet kan det dog siges, at den jødiske menighed i Faaborg har holdt sammen og fungeret i de ca. 100 år, der var jøder nok i byen til at opretholde en menighed. Om det skyldes, at der har været enighed om de grundlæggende forhold i menigheden, eller om det skyldes, at medlemmerne var bevidste om, hvor lille menigheden var, og derved også var klar over, at det næppe lod sig gøre at

opretholde flere menigheder i byen, står hen i uvished.

Nogen uenighed tyder det nu også på, der har været internt i menigheden. I 1820 var der voldsomme uoverensstemmelser i menigheden, hvilket fortrinsvis bundede i uenighed om de enkelte medlemmers økonomiske bidrag til menigheden, og byfogeden måtte i sep. 1821 blande sig, for at de kunne blive løst. For at få ro i menigheden tilbød byfogeden også at hjælpe med at lave et reglement, hvilket repræsentanterne for menigheden indvilligede i.⁵⁰

Endvidere fremgår det af en forhandling 10 år senere d. 19. april 1830 mellem byfogeden i Faaborg og repræsentanterne for den jødiske menighed, at der jævnligt har fundet uoverensstemmelser sted i menigheden, som byfogeden har måttet hjælpe med at løse. Uoverensstemmelserne her lader, ligesom i 1820, til at handle om økonomiske forhold i menigheden.⁵¹

Med anordningen af 29. marts 1814 blev det påbudt alle jødiske piger og drenge at følge undervisning på grundlag af *Lærebog i Religion for Ungdommen af den mosaiske Tro*, hvorefter de skulle eksamineres og aflægge et løfte i synagogen. Til at stå for denne undervisning blev kateketer udnævnt, der var underlagt overrabbineren i København. Kateketen på Fyn skulle endvidere også forrette vielser og i realiteten også omskærelser, men da den fynske kateket ikke altid var i stand til det og desuden også boede i Odense, blev omskærelserne ofte udført af lægmænd, der kunne.⁵² Det, at kateketen ofte var bosat langt væk fra menighederne, betød, at religionsundervisningen i flere jødiske provinsmenigheder i løbet af 1800-tallet blev

udført lokalt af en udnævnt religionslærer. Han var ofte også jødisk slagter (schächter), dvs. at han havde tilladelse til at udføre rituelle jødiske slagtninger. I Faaborg var det fra midten af 1800-tallet Levin Moses Wallach, og han fik i 1866 titlen *præst*, dvs. at han fungerede fra da af som rabbiner med tilladelse og uddannelse til også at eksaminere de unge i religionsprøven, til at forrette vielser og omskærelser. Han var dog underlagt overrabbineren i København, Abraham Alexander Wolff.⁵³

Det var således først fra 1866, at den jødiske menighed i Faaborg fik sin egen rabbiner. Af den årsag var det også overrabbiner A.A. Wolff, der i 1860 havde indviet synagogen i Faaborg.

Den jødiske menighed i Faaborg har således i hele sin eksistensperiode været en del af Det Mosaiske Trossamfund. Da rabbiner Wallach døde i 1903, var den jødiske menighed i Faaborg stort set forsvundet, og frem til salget af synagogen i 1914 var slagtermester Isidor Levin repræsentant for menigheden i Faaborg.

Integration eller emigration?

Hvad skete der med jøderne i Faaborg efter menighedens endelige nedlæggelse? Fortsatte emigrationen eller integrerede jøderne i Faaborg sig med den lokale kristne befolkning?

Afsnittet om Faaborgmenighedens vendepunkt viste, at i slutningen af 1800-tallet og i begyndelsen af 1900-tallet flyttede mange af Faaborgs jøder fra byen, og det blev konkluderet, at det formentlig skyldtes økonomiske faktorer samt et ønske om at bevare sit religiøse tilhørsforhold.

Det må antages, at denne tendens fortsatte efter menighedens nedlæg-

gelse, forstået på den måde, at hvis man som jøde i Faaborg i starten af 1900-tallet ønskede at bevare sit jødiske kulturelle og religiøse liv, søgte man til byer med større religiøse menigheder.

Dette understøttes endvidere af, at de, som blev i Faaborg efter menighedens nedlæggelse, integrerede sig med den lokale befolkning. Det ses f.eks. ved, at i modsætning til tidligere giftede de jøder, der blev boende i Faaborg, sig med lokale ikke-jøder, og børnene af disse ægteskaber blev ofte døbt og dermed medlem af folkekirken. Det var dog kun ganske få jøder, der ved menighedens nedlæggelse blev boende i Faaborg. Ved folketællingen i 1911 blev der således kun registreret otte jøder i Faaborg.⁵⁴ Udviklingen i jødisk liv i Faaborg efter menighedens nedlæggelse kan eksemplificeres ved at berette om nogle af de jøder, der blev boende i Faaborg efter menighedens nedlæggelse.

Abraham Wulff Levin og hans hustru Henriette Levin, født Hartvig, var nogle af de få jøder, der blev boende i Faaborg indtil deres død i henholdsvis 1908 og 1921. De var begge religiøse og havde opdraget deres børn religiøst, men flere af dem blev kristent gift.⁵⁵ Nogle af børnene blev ligesom forældrene boende i Faaborg.

Den 13 marts 1912 fik sønnen Emil Levin af magistraten i Faaborg borgerskab som købmand i Faaborg.⁵⁶ Den 15. april 1912 åbnede han i Torvegade en manufakturhandel, der blev en af de største forretninger i Faaborg. Avisartikler i forbindelse med forretningens 25-års og 50-års jubilæum vidner i positive vendinger om, at Emil Levin har været kendt og respekteret i Faaborg by og omegn. Trods sin religiøse opvækst blev

Emil Levin ikke jødisk begravet, hvilket siger noget om, at han ikke kan have haft et stærkt jødisk tilhørsforhold på sine ældre dage.⁵⁷

Slagtermester Isidor Levin var en anden søn af Abraham og Henriette Levin. Han blev ligesom sin bror, Emil, boende i Faaborg. Han drev sammen med en af sine andre brødre, Herman Abraham Levin, firmaet ”Brødrene Levin”, der var en kendt slagterforretning i Faaborg, som eksisterede frem til den sidste af de to brødres død i 1935.⁵⁸ Umiddelbart må man formode, at Isidor Levin heller ikke har været religiøs trods sin opvækst, eftersom han giftede sig med en kristen kvinde, og deres børn blev døbt og fik en kristen opdragelse.⁵⁹ Dertil kommer, at han ikke valgte at blive jødisk begravet. Men han bevarede sit tilknytningsforhold til det jødiske miljø ved at være repræsentant for den jødiske menighed i Faaborg. Han overgav godt nok dette repræsentantskab til Det Mosaiske Trossamfund i København den 1. april 1908, som fra da af fik bemyndigelse til at bestyre og varetage menigheden i Faaborg. Diverse korrespondancer mellem Isidor Levin og Det Mosaiske Trossamfund viser dog, at Isidor Levin i hvert fald frem til 1911 fortsatte med at være bindeled mellem Det Mosaiske Trossamfund i København og den jødiske menighed i Faaborg, og han varetog fortsat den jødiske menighed i Faaborgs interesser.⁶⁰ Formentlig stopper dette ansvar med salget af synagogen i Faaborg i 1914. Meget af korrespondancen handler netop om vedligeholdelse af synagogen.

Sammenfatning

Sigtet med denne artikel har været at bidrage til belysning af religiøse mino-

ritetsgruppens vilkår i det evangelisk-lutherske Danmark, og påpege nye perspektiver, der kan berige og videreudvikle dansk-jødisk historieforskning.

Den jødiske menighed i Faaborg var størst i perioden ca. 1818 - ca. 1870, da antallet af jøder lå forholdsvis stabilt på ca. 70. I 1859 blev en ny synagoge i Faaborg bygget, hvilket dels er et udtryk for menighedens konsolidering, dels er et vidnesbyrd om et lyst syn på fremtiden for den jødiske menighed i Faaborg. Men allerede i 1880 var antallet af jøder i Faaborg halveret. Det vil kræve en større undersøgelse at få klarlagt årsagen til den jødiske menighed i Faaborgs tilbagegang, hvilket ligger uden for denne artikels rammer. Det undersøgte materiale tyder imidlertid på tre vigtige forhold. For det første kan tilbagegangen skyldes den tiltagende integration blandt jøder til det omkringliggende kristne samfund; for det andet flytninger til større byer med større religiøse samfund som København eller Tyskland for at kunne bevare sit religiøse tilhørsforhold; og endelig den økonomiske udvikling i Faaborg. Fald i importen fra især Tyskland har med al sandsynlighed gjort det svært at klare sig som handlende i Faaborg. Langt de fleste jøder i Faaborg var netop handlende. Omkring 1900 var der så få jøder tilbage i Faaborg, at det blev vanskeligt at opretholde menigheden. Med rabbiner Wallachs død i 1903 og salget af synagogen i 1914 forsvandt den jødiske menighed i Faaborg endeligt.

Den jødiske menighed i Faaborg var i hele sin eksistensperiode en del af Det Mosaiske Trossamfund. Fra 1866 fik menigheden dog sin egen rabbiner og dermed større selvstændighed, idet den nu ikke behøvede at sende bud efter kateke-

ten i Odense, når der f.eks. skulle holdes eksamen for de unge jøder i den jødiske religionsprøve, eller når et par skulle vies.

Internt i den jødiske menighed har der været forholdsvis heftige kontroverser, men grundlæggende må der have været en vis enighed, idet menigheden fungerede i de ca. 100 år, der var jøder nok i byen til at opretholde en menighed. Det har været svært at leve i Faaborg, som religiøs jøde efter menighedens ophør, og det undersøgte materiale tyder da også på, at de jøder, der blev i Faaborg efter at menigheden var forsvundet, integrerede sig i den lokale kristne befolkning.

Om der har været personlig kontakt mellem jøder og kristne borgere, mens den jødiske menighed i Faaborg eksisterede, har det tilgængelige kildemateriale ikke kunnet oplyse om. Men kontakt i det offentlige rum mellem jøder og de øvrige Faaborg-borgere må have fundet sted. Jøder i Faaborg må f.eks. have haft kontakt til deres lejemaal ejere og deres kristne kunder. Ligeledes må de have haft kontakt til lærere, elever og forældre i de kristne skoler, som jødiske børn fra 1814 havde adgang til.

Kildematerialet tyder generelt ikke på, at jøderne i Faaborg har været udsat for jødehad, om end der er fundet eksempler på uvilje mod jøder blandt nogle af de lutheranske borgere i 1837 og 1846. Det kan ud fra det anvendte kildemateriale ikke vides, om jøderne i Faaborg har mærket de litterære jødefejder i 1813 og 1816, samt den korporlige i 1819-20.

I dansk-jødisk historieforskning har man ikke beskæftiget sig meget med jødisk liv i provinsen. Men med denne artikels undersøgelse af jødisk liv i Faaborg

er der ydet et bidrag til et hidtil overset kapitel i forskningen om dansk-jødisk historie, og det kan forhåbentlig inspirere til undersøgelse af andre provinsbyers lokale jødiske minoritet.

Noter og litteratur

- 1 Med ”den kristne lokalbefolkning” menes der i denne artikel luthersk kristne borgere. Det skyldes, at over 99 % af den danske befolkning på dette tidspunkt tilhørte den evangelisk-lutherske kirke. Siden reformationen i Danmark i 1536 havde den evangelisk-lutherske kirke været statsreligion, og frem til Grundloven i 1849 var denne officielt det eneste tilladte trossamfund i Danmark. Indvandrere af anden religiøs overbevisning (f.eks. katolikker, reformerte og jøder) blev dog som oftest tolereret, hvis deres tilstedeværelse i Danmark ansås for en økonomisk fordel. Disse indvandrere var således en lille minoritet i Danmark, idet de udgjorde under 1% af den samlede befolkning. Se Rasmussen, Jens, 2009. *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849*, Syddansk Universitetsforlag, Odense (fremover henvises blot til Rasmussen, Jens, 2009) s. 10.
- 2 Hebraisk for ”lov”. Halachisk er en betegnelse for jødedommens lovkompleks, som blev udviklet på basis af Toraens forbud og påbud af jødiske retslærde og rabbinere i de tidlige århundreder.
- 3 Denne definition bruger Vibeke Boolsen også i sit speciale fra 1978. Boolsen, Vibeke E., 1978. *Jøderne i Faaborg – en forsvunden minoritet: En historisk-demografisk undersøgelse af det jødiske befolkningselement i Faaborg 1801-1901*, Eget tryk (fremover henvises blot til Boolsen, Vibeke E., 1978) s. 14.
- 4 **Vedr. 1801:** Folketællingen fra 1801 ifølge Boolsen, Vibeke E., 1978 s. 26. Vibeke Boolsen har i sin specialeundersøgelse på baggrund af folketællinger og indberetninger i henhold til anordningen af 29. marts 1814, undersøgt hvor mange jøder, der har boet i Faaborg i perioden 1801-1911. Medlemskabet af trossamfund

opgives først i folketællingerne fra 1855, så hvorledes Boolsen inden da har kunnet tælle antallet af jøder ud fra folketællingerne, er uvist. Det fremgår ikke af hendes undersøgelse. Det kan tænkes, at hun er gået efter "jødisk klingende" navne – hvilket i såfald rummer en vis usikkerhedsmargen, idet navnene ikke altid kan afsløre religiøst tilknytningsforhold. Jeg tør imidlertid godt fæste lid til Boolsens tal, da de ligger tæt op af mine, der stammer fra følgende statistiske undersøgelser: *Statistiske årbøger* for perioden 1896-1915, *Statistisk tabelværk* for perioden 1835-1945, *Statistiske meddelelser* for 1862-1915 samt disse trykte analytiske undersøgelser: Emil Elberlings analyser fra 1893 og 1905 (Elberling, Emil, 1893. "Jødernes Tal i Danmark", *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, Bind 3. række, 1. Fremover henvises blot til Elberling, Emil, 1893, og Elberling, Emil, 1905. "Om de mindre trossamfund i Danmark efter Folketællingen 1901", *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, Bind 3. række, 13. Fremover henvises blot til Elberling, Emil, 1905 samt Cordt Traps analyse fra 1907 (Trap, Cordt, 1907. "Jøderne i København efter Folketællingslisterne af 1906", *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, Bind 3. række, 15. Fremover henvises blot til Trap, Cordt, 1907)

Vedr. 1818: Tabellen over de i Danmark opholdende Bekjendere af den mosaiske Religion for Aaret 1818, København undtagen. Se Rigsarkivet, Danske Kancelli, 2. Departement, nr. l. 70-11, Henlagte sager 1800-1848, U 1819. Vibeke Boolsen kender tilsyneladende ikke til ovenstående kilde, da hun skriver i sin specialeundersøgelse (Boolsen, Vibeke E., 1978 s. 26), at antallet af jøder i Faaborg ikke er opgivet for perioden 1802-1831. Det kan måske skyldes, at ovenstående pakkes eksistens ifølge Jens Rasmussen har været ukendt frem til 2009. Se Rasmussen, Jens, 2010. "Jødefejden og de beslægtede uroligheder 1819-20. Indledning til den store Scene?"; *Kirkehistoriske Samlinger*, København. (Fremover henvises blot til Rasmussen, Jens, 2010)

Vedr. 1834: Elberling, Emil, 1893 s. 415-416. Analysen bygger på tal fra Statistisk Bureau.

Vedr. 1840: Statistisk Tabelværk, sjette hæfte,

København, 1842.

Vedr. 1845: Statistisk Tabelværk, tiende hæfte, København 1846.

Vedr. 1850: Statistisk tabelværk, Ny række, Første bind, København, 1850. Det samme tal ses hos Elberling, Emil, 1893, hvorfor det kan tænkes, at hans kilde hos Statistisk Bureau er det selvsamme Statistisk Tabelværk, som jeg har benyttet. I dette statistiske tabelværk anføres det, at tallene er ca. tal. Det kan skyldes, at tallene bygger på folketællingerne, og medlemsskabet af trossamfund opgives som nævnt først i folketællingerne fra 1855.

Vedr. 1860: Elberling, Emil, 1893, s. 415-416. Analysen bygger på tal fra Statistisk Bureau.

Vedr. 1870: Folketællingen fra 1880 ifølge Boolsen, Vibeke E., 1978 s. 26.

Vedr. 1880: Folketællingen fra 1870 ifølge Boolsen, Vibeke E., 1978 s. 26

Vedr. 1890: Elberling, Emil, 1893, s. 415-416. Analysen bygger på tal fra Statistisk Bureau.

Vedr. 1901: Trap, Cordt, 1907 s. 160. Tallene bygger på folketællingen fra 1901.

Vedr. 1911: Folketællingen fra 1911 ifølge Boolsen, Vibeke E., 1978 s. 26.

5 Boolsen, Vibeke E., 1978 s. 30-32; Boolsen, Vibeke E., 1993. "En, to, mange... Indvandrersstatistik og dansk-jødisk historieskrivning om Faaborgs jøder", *Rambam* (Fremover henvises blot til Boolsen, Vibeke E., 1993), s. 31. Dette understøttes af Trap, Cordt, 1907 s. 160.

6 Boolsen, Vibeke E., 1978 s. 38-40 samt adskillige navnestikprøver, jeg har foretaget i folketællingerne fra perioden.

7 Boolsen, Vibeke E., 1978 s. 53-55; Boolsen, Vibeke E., 1993 s. 29.; Blomberg, Aage Fasmer, 1956. *Faaborg bys historie 1750-1914*, Faaborg byhistoriske arkiv. (Fremover henvises blot til Blomberg, Aage Fasmer, 1956) Se f.eks. s. 105-106, 276, 280, 288, 308-309, 380, og 389.

8 Boolsen, Vibeke E., 1978 s. 44-45.

9 Rasmussen, Jens, 2009 s. 76; Lausten, Martin Schwarz, 2005. *Frie jøder?: forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra Frihedsbrevet 1814 til Grundloven 1849*, Anis. (Fremover henvises blot til Lausten, Martin Schwarz, 2005) s. 202-224, s. 560-561. Desuden skulle

der også ansøges om tilladelse til at indgå ægteskab to jøder imellem, men det var langt nemmere at få.

10 Boolsen, Vibeke E., 1978 s. 49, 51-52 og 67-68.

11 Trautner-Kromann, Hanne, 1984. *Jøderne i Danmark gennem 300 år*. Fra udstillingskatalog "Indenfor murene jødisk kunst og kultur i Danmark"; Kunstforeningen af Gl. Strand. (Fremover henvises blot til Trautner-Kromann, Hanne, 1984) s- 5-7; Lausten, Martin Schwarz, 2002. *Oplysning i kirke og synagoge: forholdet mellem kristne og jøder i den danske oplysningstid 1760-1814*, Akademisk Forlag. (Fremover henvises blot til Lausten, Martin Schwarz, 2002) s. 128; Trautner-Kromann, Hanne, 1984 s. 6; Anordningen af 29. marts 1814 § 1, se f.eks. Dansk Jødisk Museum; Boolsen, Vibeke E., 1978 s. 56-63 og Boolsen, Vibeke E. 1993 s. 33.

12 Tilliden til jøder var lav, og derfor mente man ikke, at jøder i retssager kunne aflægge samme ed som kristne – jøder skulle derfor sværge ved det, som var helligt for dem. Det skulle gøres i synagogen ved professoren i hebraisk, rabbineren og ti voksne jødiske mænds tilstedeværelse. Lausten, Martin Schwarz, 2005, s. 561-562; Lausten, Martin Schwarz, 2002, s. 272-275.

13 Dette skyldtes ligesom omstående problemstilling vedr. jødeeden, at tilliden til jøder var lav. Lausten, Martin Schwarz, 2005, s. 12-14, 225-242, 561.

14 Lausten, Martin Schwarz, 2005, s. 16-40, s. 558-559; Rasmussen, Jens, 2010.; Rasmussen, Jens, 2008. "Anmeldelse af Schwarz Lausten, Folkekirken og jøderne. Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra 1849 til begyndelsen af det 20. århundrede", *Historie*, København 2008, vol. 2. (Fremover henvises blot til Rasmussen, Jens, 2008)

15 Boolsen, Vibeke E., 1978 s. 90-92; Mehr, Kaj, 1992. "Hils Abraham, Isak og Jacob", *STAVN* (Fremover henvises blot til Mehr, Kaj, 1992) s. 15.; Blomberg, Aage Fasmer, 1956 s. 43.; Boolsen, Vibeke E., 1978 s. 92.

16 Mehr, Kaj, 1992 s. 12; Fischer, Josef, 1948. *Slægten Lucas*. Findes på Dansk Jødisk Museum i Provinsarkivet. (Fremover henvises

blot til Fischer, Josef, 1948) s. 10-13; Margolinsky, Julius, 1957. *De jødiske kirkegårde i danske provinsbyer 1957 – Fåborg*, Det Mosaiske Trossamfund i København. (Findes på Faaborg Byhistoriske Arkiv). (Fremover henvises blot til Margolinsky, Julius, 1957) s. 9.

17 Lausten, Martin Schwarz, 2002 s. 25-31.; Blomberg, Aage Fasmer, 1956 s. 45.

18 Lausten, Martin Schwarz, 2002 s. 132.; Der er i litteraturen delte meninger om, hvornår den første begravelse fandt sted. Fischer, Josef, 1948 s. 14 skriver den 10. juni 1806, og Blomberg, Aage Fasmer 1956 s. 193 skriver den 19. juni 1806. Jeg har dog mest tillid til den datering, Mehr, Kaj, 1992 s. 13 og Margolinsky, Julius 1957 kommer med, den 25. maj 1806, da jøder i Danmark indtil anordningen 1814 i reglen blev begravet på dødsdagen, og på den pågældendes gravsten står den 25. maj 1806.

19 Margolinsky, Julius, 1957 s. 3.; Dansk Jødisk Museum: JDK204B8: *95 fotos fra den jødiske begravelsesplads i Faaborg* og Dansk Jødisk Museum: JDK204B9: *53 fotos fra den jødiske begravelsesplads i Faaborg og 9 fotos af synagogebygning*.

20 Disse navne henviser til Prædikerens Bog 12,5.

21 Margolinsky, Julius, 1957 s. 5 og 9. Den jødiske menighed i Faaborgs Ministerialbøger er desværre forsvundet, og hvad der ellers eksisterer af optegnelser over begravelsespladsen er ikke fyldestgørende registreret. Det har betydet, at bibliotekar Julius Margolinsky ikke har kunne registrere de 165 kendte gravpladser i Faaborg så præcist, som han har kunnet på andre begravelsespladser.

22 Tilladelse givet af Christian den 7. den 17. feb. 1804. Rigsarkivet: Danske Kancelli, 5. Departements Registrant for Aarene 1804-1805.

23 Mehr, Kaj, 1992 s. 13; Fischer, Josef, 1948 s. 14.

24 Lausten, Martin Schwarz, 2002 s. 133.; Faaborg Byhistoriske Arkiv, ejendomsregistreringer.

25 Fischer, Josef, 1948 s. 14-15.; "Opfordring til bidrag af en ny synagoge i Faaborg", underskrevet af H. Hertz, L. Cohen og I. Hartvig

- den 6. juni 1859. Se Rigsarkivet, Det Mosaiske Trossamfunds arkiv, Mosaiske Trossamfund i provinsen, 3. Faaborg, nr. 1241 - Diverse dokumenter, korrespondance og regnskabsbilag mv. 1800-1914.
- 26 Selv i dag opdages det ind imellem, at jøder fejlagtigt har betalt kirkeskat i gennem mange år. Senest har det været i medierne i maj 2010, da en ældre jødisk kvindes fejlagtige medlemskab af folkekirken blev opdaget ved hendes død. Overrabbiner Bent Lexners sekretær Sarah Støttrup kunne ikke få en registrering på kvindes dødsfald hos kordegnen, "for kvinden var jo medlem af folkekirken"! Clausen, Bente, 2010. "Jøder er ufrivilligt blevet meldt ind i Folkekirken", *Kristeligt Dagblad*, 5. maj 2010. www.kristeligt-dagblad.dk
- 27 Blomberg, Aage Fasmer, 1956 s. 324.
- 28 Fischer, Josef, 1942. Skrivelse om den jødiske menighed i Faaborg, skrevet den 23/9 1942. Findes på Dansk Jødisk Museum i Provinsarkivet. (Fremover henvises blot til Fischer, Josef, 1942) s. 5-6; Jørgensen, s. 1 Faaborg Byhistoriske Arkiv, Matrikelarkiv matrikel nr. 109, Klostergade 12.; Blomberg, Aage Fasmer, 1957 s. 324; Choral fra brug ved indvielsen af den nye synagoge i Faaborg, den 7. sep. 1860. Faaborg Byhistoriske Arkiv. Den mosaiske menigheds arkiv.
- 29 Boolsen, Vibeke E., 1978 s. 108-110.; Rigsarkivet, Folketællingerne fra Faaborg fra 1880, 1890 og 1906; Kartotekskort over personer, Faaborg Byhistoriske Arkiv.
- 30 Blomberg, Aage Fasmer, 1956 s. 283-289 samt s. 308.
- 31 Boolsen, Vibeke E., 1978 s. 63.
- 32 Jf. afsnittet om de demografiske forhold.
- 33 Denne tese kan siges at støttes af, at der på dette tidspunkt stadig eksisterede kontakt mellem jøder i Faaborg og tyske jøder, hvilket artiklens næste afsnit med eksemplet med Moritz' og Hermine Wallachs ægteskab illustrerer.
- 34 Boolsen, Vibeke E., 1993 s. 34.
- 35 Rigsarkivet, Folketællingen for Faaborg 1860; Margolinsky, Julius, 1978. *Jødiske Dødsfald 1693-1976*. (Fremover henvises blot til Margolinsky, Julius, 1978)
- 36 Mehr, Kaj, 1992 s. 16; Elberling, Emil, 1905 s. 375-376; Trap, Cordt, 1907 s. 175-176; Christensen, Merete og Syskind, Britta, 1984. *De danske jøders livsvilkår 1814-1905*. Artikel i "Indenfor Murene - Jødisk liv i Danmark 1684-1984"; C.A.Reitzels Forlag A/S, København. (Fremover henvises blot til Christensen, Merete og Syskind, Britta, 1984) s.137. Emil Elberling vurderer, at de jøder, der flyttede fra provinsen generelt, søgte til København eller udlandet. Kaj Mehr samt historikerne Merete Christensen og Britta Syskind lader til at have den overbevisning, at jøderne i provinsen søgte til København, og de medtager således ikke udvandring som en faktor. De nævner alle adskillige mulige årsagsforklaringer til, hvorfor provinsmenighederne generelt forsvandt, men tager ikke stilling til, hvilken der kan have været den afgørende. Deres årsagsforklaringer bunder både i økonomiske forhold og tendensen til øget integration med landets ikke-jødiske samfund samt det religiøse sammenhold.
- 37 Boolsen, Vibeke E., 1978 s. 99; Boelsen, Vibeke E., 1993, s. 34.
- 38 Boolsen, Vibeke E., 1978 s. 99.
- 39 Dansk Jødisk Museum: JDK245X1. *Mappe med bryllupstelegrammer, 1899*.
- 40 Margolinsky, Julius, 1978.
- 41 Fischer, Josef, 1942 s. 6.; "Sang til pastor Wallach fra Faaborg Realskole, 23. marts. 1901", personarkiv for Levin Moses Wallach på Faaborg Byhistoriske Arkiv.
- 42 Jørgensen, s. 2. Faaborg Byhistoriske Arkiv, Matrikelarkiv matrikel nr. 109, Klostergade 12.
- 43 Margolinsky, Julius, 1978 s. 615.
- 44 Lausten, Martin Schwarz, 2005 s. 16-35; Rasmussen, Jens, 2010.
- 45 Blomberg, Aage Fasmer, 1956 s. 205 og 324.
- 46 Boolsen, Vibeke E., 1978 s. 95-97; Mehr, Kaj 1992 m.fl.
- 47 Boolsen, Vibeke E., 1978 s. 88; Fischer, Josef, 1942 s. 3; Blomberg, Aage Fasmer, 1956 s. 193.
- 48 Lausten, Martin Schwarz, 2005 s. 135-138, 144-151. Anordningen af 29. marts 1814 § 1, se f.eks. Dansk Jødisk Museum.
- 49 Christensen, Merete og Syskind, Britta, 1984 s. 117.
- 50 Blomberg, Aage Fasmer, 1956 s. 194-195.
- 51 Forhandling fra d. 19. april 1830 ml. byfo-
- geden og følgende repræsentanter for den mosaiske menighed i Faaborg: Lucas Abraham, Bendix Wulff, Moses Wulff, J. Levin Abraham og en hr. Philipson. Se Rigsarkivet, Det Mosaiske Trossamfunds arkiv, Mosaiske Trossamfund i provinsen, 3. Faaborg, nr. 1228 Forhandlingsprotokol 19.4.1830 -1.4.1908.
- 52 Lausten, Martin Schwarz, 2005 s. 65 og 100-101.
- 53 Lausten, Martin Schwarz, 2007. *Folkekirken og jøderne. Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra 1849 til begyndelsen af det 20. århundrede*, Anis. (Fremover henvises blot til Lausten, Martin Schwarz, 2007) s. 17-20.
- 54 Boolsen, Vibeke E., 1978, s. 26.
- 55 Kartotekskort over personer, Faaborg Byhistoriske Arkiv; Jensen, Mads Mostrup, 2004. *Minoriteten der forsvandt*, "Fyens Stiftstidende", søndag den 3. okt. 2004.
- 56 Dokument underskrevet og med segl af magistraten i Faaborg. Personarkiv for Emil Levin på Faaborg Byhistoriske Arkiv.
- 57 Diverse avisartikler fra *Fyens Stiftstidende*, *Faaborg Folketidende*, *Faaborg Avis* og *Fyens Tidende*, personarkiv for Emil Levin på Faaborg Byhistoriske Arkiv.
- 58 Diverse korrespondance v. sagfører Jul. Hansen, Faaborg, personarkiv for Herman Levin på Faaborg Byhistoriske Arkiv; kartotekskort over personer, Faaborg Byhistoriske Arkiv; dødsattest for Herman Abraham Levin, personarkiv for Herman Levin på Faaborg Byhistoriske Arkiv; Dødsannonce for Anna Levin i Faaborg Avis d. 4. okt. 1960, personarkiv for Herman Levin på Faaborg Byhistoriske Arkiv.
- 59 Elberling vurderer allerede i 1905, at børn af blandingsægteskaber som oftest blev døbt og opdraget i den kristne tro. Elberling, Emil, 1905 s. 375.
- 60 Diverse korrespondance ml. Isidor Levin og Det Mosaiske Trossamfund i København. Rigsarkivet, Det Mosaiske Trossamfunds arkiv, Mosaiske Trossamfund i provinsen, 3. Faaborg, nr. 1241 - Diverse dokumenter, korrespondance og regnskabsbilag mv. 1800-1914; skrivelse af Isidor Levin den 1. april 1908 til Det Mosaiske Trossamfund og en bekræftelse givet af repræsentanterne for Det mosaiske Trossamfund i København.

Rigsarkivet, Det Mosaiske Trossamfund arkiv, Mosaiske Trossamfund i provinsen, 3. Faaborg, nr. 1241 - Diverse dokumenter, korrespondance og regnskabsbilag mv. 1800-1914.